

GAZÂLÎ'NİN İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİ ÇERÇEVESİNDE TİCARET VE SERVET ANLAYIŞI

COMMERCIAL AND FORTUNE APPROACH IN THE FRAMEWORK OF GAZALI'S ISLAMIC ECONOMICS THOUGHT

Kamil Semih KALYONCUOĞLU

İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü

(semih.kalyoncuoglu@istanbul.edu.tr)

ORCID: 0000-0002-5139-1959

ÖZ

Gazâlî, yaşadığı dönem ve sonrasında özellikle tasavvuf ve felsefe alanında Anadolu coğrafyası başta olmak üzere birçok bölgenin önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. Bir İslam düşünürü olarak Gazâlî'nin düşünceleri günümüzde de birçok kişi tarafından savunulmaktadır. Gazâlî bir iktisat alimi olmasa da yazdığı eserlerde İslam İktisat anlayışına yönelik önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada, Gazâlî'nin ortaya koyduğu İslam iktisat anlayışı çerçevesinde onun ticaret ve servet konularındaki prensipleri ele alınacaktır. Çalışmanın asıl kaynağı Gazâlî'nin başta tasavvuf ve ahlak olmak üzere fıkıh, kalam gibi yaklaşımlarının da yer aldığı İhyâu 'Ulumi'd-dîn kitabı olacaktır. Gazâlî'nin ticaret ve servete bakışına yön veren felsefe anlayışına da değinilecektir. Bu çalışma ile Gazâlî'nin ticaret ve servet anlayışının bazı ekollerle çelişmesine rağmen İslam iktisadı ve felsefesi ile uyum sağladığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Gazâlî, İhya, İslam İktisadı, Ticaret, Servet

ABSTRACT

Ghazali was one of the prominent figures of many regions, especially Anatolian geography, particularly in the field of Sufism and philosophy during and after his life. The thoughts of al-Ghazali as an Islamic thinker, are still defended by many people today. Although Ghazali is not an economics scholar, he gives important information about the understanding of Islamic Economics in his works. In this study, within the framework of Islamic economics set forth by al-Ghazali, his principles on trade and wealth will be discussed. The main source of the study will be the book of İhyâu 'Ulumi'd-dîn, in which Ghazali's approaches such as Sufism and morality, fiqh and kalam are also included. Ghazali's understanding of philosophy that guides his view of trade and wealth will also be mentioned. With this study, it was concluded that al-Ghazali's understanding of trade and wealth was in harmony with Islamic economics and philosophy, although it conflicts with some schools.

Keywords: Ghazali, İhya, Islam Economics, Trade, Fortune

1. Giriş

Tam adı Hücçetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî olan ve Gazâlî/Gazzali olarak bilinen âlim, 1058 yılında Tûs'ta (bugünkü Meşhed) şehrinde dünyaya gelmiştir. Gazâlî başta tasavvuf, ahlak ve felsefe olmak üzere iktisat ve hukuk gibi birçok alanda görüş bildirmiş ve bundan dolayı Eş'ari kelamcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvîf ve İslam düşünürü olarak adlandırılmıştır (Çağrı, 1996: 489). Kendisi yaşadığı dönemde önemli görevler üstlenmiş devlet adamlarının da saygı duyduğu âlimlerden biri olmuştur. Gazâlî, Nizamiye Medresesi'nin Baş Müderrisliğine getirilmiş, bu görevden kendi arzusu ile ayrılmış fakat daha sonra Nizamülmülk'ün oğlunun ricası üzerine Nişabur Nizamiye Medresesi'nde tekrar ders vermeye başlamıştır. Makam ve mevkiye değer vermediği anlaşılan Gazâlî bu görevinden de ayrılarak sûfi yaşamı sürmeye yönelmiştir. 1111 yılında vefat eden Gazâlî'nin ortaya koyduğu en önemli eseri felsefeden, iktisada çok sayıda konuyu barındıran *İhyâu 'Ulumi'd-din* olarak görülmektedir.

Gazâlî dini yaşantı ve ahlaki durumu birbirinden ayırmamakta ve ikisinin bütünlük içinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Gazâlî'ye göre dini-ahlaki hayat ile iktisadi yaşam da birbirinden ayrılmaz. Çünkü her iki durumda da özne insandır (Orman, 2014: 57). Dini hayatın iktisadi hayat tarafından değil, iktisadi hayatın dini hayat tarafından yönlendirilmesini savunmaktadır (Orman, 58). Ona göre her insan dünyada bir amaç uğruna yaşamaktadır. Bu amaç dünyevi-maddi olabileceği gibi uhrevî-manevi de olabilmektedir. Bu noktada "Hiç ölmeyeceğini zanneden biri gibi çalış, yarın ölecek biri gibi de tedbirli ol." (Câmiu's-Sagir, II/12, Hadis No:1201) hadisini İslam öğretisine göre dengenin nasıl kurulması gerektiğini net bir şekilde ifade etmek adına hatırlamakta fayda vardır. Gazâlî maddi amaçlardan ziyade manevi amaçları ön planda tutmaktadır. Dünyada belli bir amacı olan insanın, manevi amaçlarında da farklılıklar olabilir. Gazâlî kimi insanın cennete gitmek arzusuyla ve yine kimisinin de cehennem azabından kurtulmak için tedbirli yaşadığını söylemektedir. Fakat o, bu amaçları makul karşılamamaktadır.

Allah (c.c) Davud (a.s)'a: "Benim en çok sevdiğim yalnız rubûbiyet hakkını yerine getirip karşılıksız olarak bana ibâdet edendir." diye vahyetmiştir (Gazâlî, 1985a: 552). Zebur'da geçen bir başka konuda, Allah (c.c) "Cehennem'den kurtulmak veya Cennet'e girmek için bana kulluk edenden daha zalim kim olabilir? Acaba Cennet ve Cehennem'i yaratmasam, ben itâate hak kazanmış ve bunun ehli değil mi idim?" buyurmuştur (Gazâlî, 1985a: 552). Diğer bir önemli örneğe bakıldığında, İsa (a.s) ibadet eden topluluğun yanına gidip niçin ibadet ettiklerini sorduğunda onların "Sevip saydığımız için Allah'a ibadet ediyoruz." demesi üzerine İsa (a.s): "İşte siz Allah dostlarısınız, ben sizin yanınızda bulunmakla emrolundum" cevabını vermiştir (Gazâlî, 1985a: 552). Devlet adamlarına karşı dahi hakkı söylemekten ve savunmaktan vazgeçmeyen bir âlim olarak nitelendirilen Ebû Hâzım'ın söylediği söz de konu adına büyük önem teşkil etmektedir. Gazâlî'nin aktardığına göre, Ebû Hâzım "Ben sevap ümidi veya ikab¹ korkusu ile ibadet etmekten utanç duyarım. Zira o zaman ya korkmasa çalışmayan veya para vermese çalışmayan kötü bir köle durumuna düşerim" demiştir. (Gazâlî, 1985a: 552) Verilen örnekler değerlendirildiğinde, düşünür ilk etapta itaat ve ibadetin önemi vurgulamıştır. Sonrasında ise insanın manevi amacının cenneti

1 Sözlükte "bir şeyin arkasından gelmek, yerine geçmek" anlamına gelen akb kökünden türemiş bir sözcük olup "yapılan kötü işlerin ardından gelen ceza" manasına gelmektedir. Terim olarak "ilâhî emirlere uymayanlara dünyada, âhirette veya her iki yerde verilen ceza" olarak da tanımlanabilir. İkab Kur'an'da "ceza" anlamında kullanılan azap, be's, ricz gibi kelimelerle yakın anlamlı, imana ve sâlih amele mükâfat olarak verilen sevap ve ecirle de karşıt anlamlı bir terimdir. Bkz: İlyas Üzümlü (2000), İkab, TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 22, 13-14), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

kazanmak veya cehennemden kurtulmak olmadığını, ulvî gayenin yalnız Allah rızasını, rahmetini ve sevgisini kazanmak olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kendisi, verdiği son örnekle birlikte takvanın önemine işaret etmektedir.

Gazâlî, doğada hemen her maddenin işlenmemiş olduğunu ve bu maddelerin insan tarafından işler hale getirilmesi ile iktisadi hayatın ortaya çıktığını ifade etmektedir. İnsan ihtiyacını tek başına gideremez. Tek başına ihtiyaçlarına çözüm bulamayan insanoğlu, bu sıkıntıdan bertaraf etmek için bir araya gelmek ve yardımlaşmak zorunda kalmaktadır (Kala, 2019: 61). Yardımlaşmayla birlikte iş bölümü de ortaya çıkacaktır. Ayrıca Gazâlî, devlet vurgusu yaparak devletle birlikte hukuk yaptırımlarının da ortaya çıkmasıyla iktisadi ve dini hayatın alanının genişlediğini ifade etmektedir. Gazâlî'ye göre devlet, isyana ve haksızlığa eğilimli yaratılmış insanın, haksız davranışlarda bulunması halinde onu terbiye eden ve huzurlu toplumu oluşturmak için hak ve adaleti icra ve infaz eden en üstün otoritedir (Korkmaz: 1991: 33). Böylelikle, Gazâlî'nin iktisat düşüncesinin, devlet kurumunun ortaya konulmasıyla birlikte dar bir alanla sınırlı kalmayıp oldukça geniş bir alan ve anlam dünyasına tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

Gazâlî'nin düşünce yapısına bakıldığında, İslam dinine ters gelecek herhangi bir teoriye rastlanmamaktadır. Şüphesiz her âlim birbiriyle tamamen aynı görüşü savunmamaktadır fakat burada önemli olan husus, görüş ve yorumların İslam dairesi dışına çıkmamasıdır. İhtilaflı bir meselede âlimler tarafından ortaya konan görüşlerin farklılığı ise yine İslam'a aykırı olmamakla birlikte kendilerinden sonra gelen kişilerin de farklı düşünmelerine ve inanmalarına yol açmaktadır. Gazâlî'nin ortaya koyduğu düşüncenin İslami temelden hareketle olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu durum da Gazâlî'nin fikir beyan ettiği her konuda İslam düşüncesi ve inancını baz aldığını göstermektedir. Gazâlî'nin çatal tutmaktan, kürdan kullanmaya kadar en küçük ve dünyevi ayrıntıların yanı sıra Allah sevgisi ve rızasından ölümün mutlulukla karşılanmasına kadar hemen her konuda fikir beyan ettiği İhya'sında, İslam düşüncesi ortaya konulmaktadır ve bu eser onun başyapıtı olarak görülmektedir (Ormsby: 2019: 165).

Gazâlî birçok yabancı düşünürü de etkilemiştir. Ağırlıklı olarak Gazâlî'nin eserlerine dayanan St. Thomas Aquinas, tehditlerin üstesinden gelmek için "Summas" yazısına yönelmiştir (Durant, 1950: 954). Thomas Aquinas'ın Summa Theologia'sının, Gazâlî'nin İhyâu 'Ulumi'd-dîn adlı eseri ile benzerlik göstermesi Gazâlî'nin Aquinas üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, Gazâlî'nin dikey işbölümü teorisi, Adam Smith'in ortaya koyduğu işbölümü teorisi ile oldukça benzemektedir (Bocutoğlu, 2015: 13). Tüm bunların yanında, Gazâlî sahip olduğu farklı yönleriyle, dominicain² rahibi R. Martini, Juda Halevi, İbn Meymun, Descartesi Pascal, Spinoza, Leibnitz, Berkeley, David Hume, Kant gibi filozofları da dolaylı veya doğrudan etkilemeyi başarmıştır (Uludağ, 2000: 253). Gazâlî, bilim, felsefe ve mantığı din ve ilahiyattan daha aşağı konumlara yerleştirdiğinden, Skolastiklerin çoğu orta çağ felsefesinin özelliği haline gelen görüşlerini kabul etmiştir. (Myers, 1964: 39-40)

Gazâlî bilgiyi, teorik ve pratik bilgi olmak üzere ikiye ayırmıştır. Pratik bilgi insan eylemleriyle ilgiliyken teorik bilgi varlığın idraki ile ilgilenmektedir. Pratik bilgi siyaset, devlet yönetimi, ahlak ve ekonomi ile ilgilenmektedir. Teorik bilgi ise doğa bilimi, matematik ve metafiziktir (Ormsby, 108). Bir sonraki başlıkta, Gazâlî'nin pratik bilgi tanımı içinde yer alan ve ekonominin alt başlığı olan ticaret ve servete bakışı ortaya konacaktır.

² Dominikan tarikatı, Aziz Dominik önderliğinde kurulmuş ve Papa III. Honorius tarafından 22 Aralık 1216'da kabul edilmiş bir Katolik tarikatıdır.

2. Gazâlî'nin Ticaret Anlayışı

Ticaret en geniş tanımıyla kâr amacı güden, her türlü mal ve hizmetin alım-satım işlemine verilen addır. Ticaret en eski uygarlıklardan günümüze kadar hemen her toplumun kazanç kaynağı olmuştur. Ticaretin yapıldığı ilk dönemlerde takas yöntemi kullanılmış ve ticarete sınırlı sayıda mal konu olmuştur. Daha sonrasında ise paranın bulunmasıyla birlikte takas ile ticaret yerini para ile alım-satıma bırakmıştır. Toplumların gelişmesi ve ihtiyaç algısının değişmesi neticesinde ticari mal sayısı artmış ve günümüzde milyonları bulmuştur.

Gazâlî ticaret sahasında da ilkelerini İslam'dan almaktadır. Gazâlî'ye göre ticaretle uğraşan tüccarın dünya meşgalesi ahireti kendisine unutturmamalıdır. Bu durumu yaşayan tüccarın ömrü boşa yaşanmış ve kârı zarara dönmüştür. Çünkü dünya için yaptığı kâr ahiret hayatını karşılayamaz. Asıl sermaye olan dini ve dini kazancını korumalıdır (Gazâlî, 1985b: 217). Bununla birlikte ticaretle ve iktisadi ilişkilerde ihsan mertebesinin önemini ortaya koymaktadır.

İhsan; iyilik ve lütufta bulunmak, işini layıkıyla yapmak ve hakkıyla Allah'a kulluk etmek anlamına gelmektedir (Çağrı, 2000: 544). Ticaretle ihsan demek, müşteriye ikram etmek anlamına gelmektedir. Bu ihsan vacip değil belki bir fazilettir. Vacip olan ise zulmü terk edip adaletle riayet etmektir (Gazâlî, 1985b: 207). Gazâlî ihsanın bir mertebe olduğunu ve ona yükselmek için iktisadi ilişkilerde uyulması gereken şartlar olduğunu ifade etmektedir. Aşırı kâra kaçmamak; yani satıcının alıcının durumundan yararlanmaması ve hatta alıcının ödemeyi kabul ettiği yüksek meblağı bile reddedebilmesi bir diğer ifadeyle piyasada belirlenmiş olan kâr haddi esasına göre ticaret yapması "İhsan" dan sayılmaktadır (Orman, 129). Alışveriş yapmaktan anlamayan insanlardan da ihsan gereği aşırı kâr almamak gerektiğini söyleyen Gazâlî, bunun zulüm olacağını ifade etmektedir. Bunun yanında kâr haddi hususunda net bir kanaat belirtmemekle beraber, bu oranı %5 veya %10 olarak aktarmaktadır. Ayrıca az kârla bereket ve kazancın artacağını ifade etmektedir (Orman, 130). İhsan için diğer şartın fakara ve güçsüzlerle alışveriş yapılırken onların lehine davranmaktan geçtiğini ifade etmektedir. Onlardan mal alırken pahalıya almanın, onlara mal satarken ucuz satmanın önemini vurgulamaktadır. Yine malın bedeli ve kişinin borcunun ödemesinde kolaylık sağlamanın ihsan için gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Borç ödemede ise borçlunun alacaklı gelmeden yani zamanında hatta imkânı el verdiği ölçüde vadesi bile dolmadan hakkıyla ödemesinin alacaklıyı da rahat ettireceği düşüncesinden hareketle bu durumu ihsanlı olarak kabul etmektedir. Ciddi bir zarar oluşturmayacak hallerde sözleşmeden dönme isteğinin kabul edilmesinin de ihsan için gerekli olduğunu ileri sürmüştür (Orman, 132).

Gazâlî'nin genel itibarıyla ihsan için ortaya koyduğu ilkeler günümüz için de geçerliliğini korumaktadır. Çünkü Gazâlî, İslam İktisat ve Hukuku çerçevesinde bir felsefe ortaya koymaktadır. Modern anlamda ticari ilişkilerde kârını maksimize etmeye çalışan satıcının aksine belli ölçütler konularak alıcının da mağdur edilmemesi söz konusudur. Gazâlî felsefesinde çift taraflı koruma meselesi yer almaktadır. Ne alıcı ne de satıcının ne borçlu ne alacaklının mağdur edilmemesi ilkesi ve yine fakir kimselerin korunması, az kârla bereketli kazanç sağlamanın fazileti öne çıkarılmaktadır. Gazâlî'ye göre esnaf ve tüccarın ihsan mertebesine ulaşması için yapması gerekenler bu şekilde belirlenmiştir. Şüphesiz ihsan kadar önemli ve her şeyin temeli sayılabilecek olan kavram ise adalettir. Adalet mülkün yani devletin temeli olduğu gibi ticaretin de temelidir. Adalet din kardeşine zarar vermemektir. Genel kural ise kendin için sevmediğini, din kardeşin için de sevmemektir. Diğer bir ifadeyle kendine yapılmasını istemediğin şeyi, başkalarına yapmamak gerekmektedir. Ticari hayatta kendi paranla karşındakinin parasını aynı görebilmek adaletli olmayı sağlamaktadır (Gazâlî, 1985b: 194). Gazâlî'ye göre "Muhakkak Allah, adalet ve ihsan ile

emreder.” ayeti mucibince insanlar adaletli olmaya ve ihsan mertebesine yükselmeye uygun yaşamaya çalışmalıdır.

Gazâlî ortaya koyduğu genel ilkelerin yanında ticaretle uğraşan insanların yönelmesi gereken alanları da açıklamaktadır. Şüphesiz ticaret ve sanatta iş bölümünün olması gerekmektedir. Buradaki tercihin Müslümanların yararına olup olmadığı gözetilerek yapılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Nakışçılık, boyacılık, çalgı ve benzeri alet imal etme, erkeklere altın-gümüş eğer işleme, altın yüzük yapma ve atlas/ipek malzemesinden kıyafet dikme yapılması uygun görülmeyen meslekler arasındadır. Nakışçılık ve boyacılığın dünyevi bir süslemeye hizmet ettiğini düşünmesi, altın ve ipeğın de erkeğe haram olması, bu mesleklerin Gazali tarafından uygun görülmemesinin sebepleri arasındadır (Gazâlî, 1985b: 218). Yine Gazâlî’ye göre yiyecek satma, kefen satma, kasaplık yapma, kan alma işi, çöpçülük ve tabaklama işi mekruhtur. Yiyecek satma ve kefen satma işi insanların acıkması ve ölmesini bekleme niyetiyle, kasaplık kalpte katılığa sebep olabileceği düşüncesiyle, sayılan diğer meslekler ise pislikle iç içe olması sebebiyle mekruh görülmektedir (Gazâlî, 1985b: 219). Çulhacılar, pamuk satıcılar, iççiler ve bebek bakıcılar yaptıkları meslekten olumsuz etkilenebilecekleri için hoş karşılanmamaktadır. Çünkü ilk üçü çoğunlukla kadınlarla alışveriş yapmaktadır³, sonuncu ise ilgilendiği çocuklara akıllı olarak benzeme ihtimalini barındırmaktadır. Gazâlî hayatta kalabilme meselesinde, yiyecek temini için rençberliği, giyecek temini için dokumacılığı ve mesken temini için de inşaatçılığı zorunlu işler olarak görmektedir. Rençberlik ve sanat için alet hazırlayan demircilik ve dokumacılığa hizmet için yapılan hallaçlık ve eğirmecilik bu mesleklerin yapılmalarına imkân sağlayan yardımcı meslek statüsündedir (Gazâlî, 1985a: 40). İhtiyaçlarını karşılamak zorunda olan insanın ise temel ihtiyaçlarını karşılama gereksiniminden dolayı ziraat, çobanlık, toplayıcılık, dokumacılık ve dülgerlik beş sanat olarak ortaya çıkmaktadır. Dülgerlik mesken ihtiyacını; dokumacılık ve buna bağlı iş kolları giyim ihtiyacını; ziraat, çobanlık ve toplayıcılık ise bir bütün olarak yeme ihtiyacını karşılamaktadır (Orman, 141). Gazâlî kendinden önce yaşamış insanların çoğunluğunun ise şu on sanata yöneldiğini ortaya koymaktadır: (Gazâlî, 1985b: 220)

- 1) Dikicilik
- 2) Ticaret
- 3) Nakliyecilik
- 4) Terzilik ve Ayakkabıcılık
- 5) Elbise temizleyiciliği
- 6) Nalıncılık
- 7) Demircilik
- 8) Eğircilik
- 9) Avcılık
- 10) Kitapçılık

³ Gazâlî’nin yaşadığı dönemde bahsi geçen meslekleri yapanlar da erkeklerdir fakat müşterileri çoğunlukla kadınlardır. Bu sebeple bu meslekler hoş karşılanmamaktadır.

Bunun yanında Gazâlî hangi meslek yapılırsa yapılısın kâr ve kazanca düşkün olmayı uygun bulmamaktadır. Ticaretle uğraşan kişi çarşıya ilk girip son çıkanlardan olmamalıdır. Çarşıda kifayet miktarını kazanacak kadar zaman yeterli olmalıdır. Yeteri kadar kazancını sağlayan kişinin geri kalan zamanında ahiret kazancı ile meşgul olması gerektiğini ifade etmektedir (Gazâlî, 1985b: 224). İlaveten bu kişi yalnız haramdan kaçmamalı aynı zamanda şüpheli şeylerden de uzak durmalıdır. Ruhsat fetvası almış olsa bile kalbiyle tasdik etmeli şayet kalbi mutmain olmuyorsa uzak durmalıdır. Şüpheli bir mal geldiği zaman aslını yani nereden geldiğini öğrenmeden o malı almamalıdır. O malı aldığı takdirde yediği şüpheli duruma düşmektedir (Gazâlî, 1985b: 225).

Ticaretle uğraşan kişi ticaret ilmini bilmelidir. Bu ilim mubah olanla hatalı olanın fark edilmesini sağlamaktadır. Ticaretle uğraşan herkesin şu altı hususu bilmesinde fayda bulunmaktadır: (Gazâlî, 1985b: 171)

- 1) Bey (Alışveriş)
- 2) Ribâ
- 3) Selemler
- 4) İcâre
- 5) Kırâd
- 6) Şirket

Allah, beyi (alışveriş) helâl, ribâyı ise haram kılmıştır. Alışverişin; akdi yapan (alıcı-satıcı), akdi yapılan (mal) ve lâfız (karşılıklı anlaşma) olmak üzere üç şartı bulunmaktadır. Ticaretle uğraşan kişi çocuk, deli, köle ve âmâ ile alışveriş yapamaz. Çocuk ve deli alışveriş ruhsatı olmayan gruba dahildir. Âmânın ne aldığına görememesinden problem doğabilir. Köle ise yalnız efendisinin izni ile alışveriş yapabilir (Gazâlî, 1985b: 172). Alışverişe konu olan malın, maddesi pis olmamalıdır. Yılan, fare, arı, fil, kedi, aslan, pars ve haşeratin alım satımı caiz değildir. Ticari mal, satıcının malı olmalı veya mal sahibi tarafından satıcıya satış için izin verilmelidir. Satıcının şer'an ve hissen sattığı malı teslim etmeye muktedir olması gerekmektedir (Gazâlî, 1985b: 173-174). Satılan şeyin maddesi, miktarı ve özellikleri bilinmelidir. Şuradan istediğini al şeklindeki satış geçerli değildir çünkü satılan malın ne olduğu açıkça ortaya konulmalıdır. Ortada olmayan yani henüz dükkânda bulunmayan malın satışı caiz değildir. Fiyatın da açık bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Alışveriş tüm yönleriyle net olmalıdır. Ayrıca satıcı sattığı malı teslim etmek zorundadır (Gazâlî, 1985b: 175). Gazâlî, başından sonuna kadar, bazı Arap çağdaşları tarafından "adil fiyat" olarak adlandırılan ve daha sonra Avrupa skolastikleri tarafından benzer şekilde etiketlenecek ve daha sonra "denge fiyatı" haline gelecek olan, piyasa uygulamaları tarafından belirlendiği şekliyle "geçerli fiyat" kavramından bahsetmektedir (Ghazanfer ve İslahi: 1990: 387). Allah'ın yasak kıldığı bir diğer şey ribâdır. Ticaretle uğraşan kişilerin de bundan sakınması lazımdır. Selemler ise fıkıh terimi olarak nitelikleri belirlenen vadeli malın peşin bedelle satılmasını ifade etmektedir (Aybakan, 2009: 192). Kırâd ise bir tarafın sermayesini diğer tarafın iş yapma gücünü ortaya koymasıyla oluşan ortak ticarettir. Sermayenin işi yapacak kişiye muayyen para olarak teslim edilmesi gerekmektedir. Kâr oranları netleştirilmeli ve sermaye sahibi işi yapan ortağını daraltmamalı ve tehdit edip sıkıştırmamalıdır. Bu şartlar uyulması gerekenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Gazâlî, 1985b: 185). Şirket ise ortakların mevcut sermayelerini birleştirmeleri ve diğer ortağa tasarruf izni vermesiyle oluşmalıdır. Her ortak, sermayesi oranında kâr ve zarardan payını almaktadır. Sahih

olan, ortaklığı bu şekilde kurulan Şirket-i İnadır. Gazâlî diğer Şirket ortaklıklarını batıl kabul etse de İmam-ı Azam'a göre bu Őirketlerin de sahih olduğunu belirtmektedir (Gazâlî, 1985b: 187). Gazâlî'nin ticaret anlayışı genel itibariyle yukarıda anlatıldığı Őekildedir. Ticaretle uđraŐanların adaletle muamele etmesi ve zulümden kaçınmasını Őiddetle vurgulamaktadır. Bunun yanında, basit bir ticarete dahi olsa sıradanlıkla yetinmemekte ve ihсан mertebesinin önemine işaret etmektedir. Düşünürümüz ticaret ile uğraşan herkesin, fıkihtan asgari olarak yani eserinde ortaya koyduğu kadar bilmesi gerektiğini aksi takdirde farkında olmadan harama dŐlebileceđini ifade etmektedir (Gazâlî, 1985b: 187).

3. Gazâlî'nin Servet Anlayışı

Servet; mal-mülk, zenginlik ve sahip olunan varlık anlamına gelmektedir. Yaratıcı, kulunu pek çok Şekilde sınamaktadır. Bunların içinde servet ise fitnesi en geniş ve en zor olanıdır. Çünkü servetin fitnesinden kurtulmak oldukça zordur. Servetin fazla olması azgınlığa yol açabileceği gibi, servetsizlik de fakirliğe o da insanı yaratıcıya karşı küfre yöneltebilir. Servetin, iyilik ve kötülük ayırımını ise yalnız dininde kuvvetli basiret sahibi insanlar yapabilir (Gazâlî, 1985c: 513). Servetin varlığı zenginliğe, yokluğu ise fakirliğe yol açmaktadır. Kimi insan varlıkla yani zenginlikle kimi insan ise yoklukla yani fakirlikle sınanmaktadır. Yoksul insan ya haline kanaat eder ya da hırslanır. Hırslı insan baŐkasının malına göz dikebilir veya kimseye minnet etmeden iŐiyle meşgul olabilir. Servet sahibi ise kimseye faydası olmadan cimri bir Şekilde yaŐayabileceđi gibi infak da edebilir. İnfak eden kişi israftan sakınmalı ve ölçülü davranmalıdır (Gazâlî, 1985c: 514). Teberani'nin Abdurrahman'dan rivayet ettiği "Serveti oğaltanlar helak oldu. Ancak Allah'ın fakir kullarına verip bu servet ile hayır ameli iŐleyenler müstesnadır. Ne yazık ki bu gibiler de azdır." hadisinde servet sahibinin yapması gerekenler özetlenmiŐ gibidir (Gazâlî, 1985c: 516). Servet aslında doğru ve dürüst bir amaca vesile ve alettir. Servetteki gaye budur. Bunun yanında servet kötülükte de kullanılabilir. Bu da ilim ve amel kapısını kapatan ve ahiret saadetinden alıkoyan mecralarda harcanan servettir ki bu makbul değildir. Yani önemli olan niyettir. Helal kazanıp Allah yolunda harcamak makbul olandır (Gazâlî, 1985c: 522).

Servetin faydalarına bakıldığında dünya için olanları saymakla bitmeyecek kadar çoktur. Daha önemli olanı ise ahiret için olan faydalarıdır. Servet kişiye hac ve cihat gibi doğrudan ibadetinde faydalı olmaktadır. Bunun yanında servet; yeme, içme, evlenme, barınma gibi ibadete yardımcı alanlarda da faydalı olmaktadır. Bu ihtiyaçların giderilmesi kalbin bunlara yönelmesini engeller ve kişi dini meselelerle iŐtigal edebilir. Servetin umumi faydalarına gelince sadaka verip fakirleri sevindirmek, arkadaŐ ve dostu yedirip içirmek sayılmaktadır (Gazâlî, 1985c: 524). Gerektiği takdirde bir kişinin servetinden ötürü oluŐabilecek iftira ve karalama gibi durumlar karŐısında namusunu korumak maksadıyla servetinden harcamak ve gündelik hayatta baŐkasına yaptırılacak işler için istihdam oluŐturarak, kişinin ilim, amel, fikir ve zikir gibi mühim iŐlere yönelip daha fazla vakit ayırmasını sağlayabilmek de servetin faydaları arasında sayılmaktadır. Ayrıca cami, hastane, eŐme ve benzeri için yapılan harcamalar da servetin faydalarındandır. Bu hayırlar kişi öldükten sonra da yaŐmaya devam etmektedir (Gazâlî, 1985c: 525). Genel olarak servetin faydaları bu Şekilde zetlenmektedir. Servetin faydalarına bakıldığında, kullanmasını bilen için oldukça yararlı ve hayırlı görünmektedir. Bu faydalardan sosyal durumu sebebiyle bir fakir yararlanamamaktadır. Fakat servet ve malın sayılan yararlar dıŐında zararları da mevcuttur. Servet insanı isyana yöneltebilir. Çünkü servet sahibi Őehvete yönelebilir. Aynı zamanda servet, kiŐiyi güç sahibi kılar ve kötülük odaklarını harekete geçirir. Eğer servet sahibi Őehvet duygusuna kapılırsa helak olur fakat sabrederse mükafatını öte dünyada alacaktır. Çünkü varlıklı insanın sabretmesi çok daha

zor olacaktır. Bunun yanında fazla servet sahibi mubahlara yönelebilir (Gazâlî, 1985c: 525). Fazla para dünyadan daha fazla zevk almaya sebebiyet vereceği için kişi servet ile ünsiyet kurar. Bu yüzden servetini elinde tutmak için insan haysiyetine yakışmayan yollara tevessül edebilir. Hiçbir servet sahibinin kurtulamayacağı afet ise Allah'ı zikirde yaşayacağı yoksunluktur. Para ve malın çokluğu onlarla uğraşmayı da beraberinde getireceği için var olan zaman onlara ayrılacaktır. Allah'ı zikretmekten uzaklaştıran her şey hüsrân ve zarardır (Gazâlî, 1985c: 526).

Burada önemli bir diğer husus ise fakirlik ve kişinin fakirlik içindeki halleridir. Muhtaç olunanın elde mevcut olmaması olarak tarif edilebilecek fakirlik tanımı Allah'tan başka herkesin fakir ve yoksul olduğu sonucunu doğurmaktadır. Çünkü var olan her şey, mevcudiyetinin devam etmesine ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada kişi, Allah'ın lütuf ve cömertliğine gereksinim duymaktadır. Mevcudiyeti ve devamında hiçbir şeye veya hiçbir kimseye ihtiyaç duymayan ise yalnız Allah'tır (Gazâlî, 1985d: 352). Mevcudat Allah'a muhtaç olduğu için, yaratıcı hariç herkes fakir olarak nitelendirilebilir. İşte bu durum fakr⁴ terimi ile karşılanmaktadır. Burada üzerinde durulacak konu ise insanın mal ve servet yoksunluğundan oluşan fakirliktir. Gazâlî, fakir insanın içinde bulunduğu beş hali şu şekilde ortaya koymaktadır: (Gazâlî, 1985d: 353)

1) Fakirin birinci hali, ihtiyaç duyduğu mal kendisine verilse dahi ondan hoşlanmaz, onu çirkin bulur. Üstelik zamanını ona harcayacağı endişesiyle şerrinden kurtulmak için ondan uzak durur. İşte en üstün hal budur ve buna "zühd", uygulayana ise "zahid" denmektedir.

2) İkinci hal ise, fakir kişi malı arzu etmediği gibi bu mala sahip olmasıyla ne bir sevinç ne bir üzüntü hali içine girmektedir. Bu hale rıza, bu uygulayabilen kişiye de razı adı verilir.

3) Üçüncü hal, mala sahip olmanın, aynı mala sahip olmamadan daha cazip hale geldiği durumdur. Malı talep eden kişi çok olduğu için bu kişi mala rağbet etmez. Fakat mal bir vesile ile gelirse de bundan mutlu olur. Elindeki ile yetinmiş ve mala ufak bir heves duymuş olmanın yanında malın ardından gitmeyen bu kişiye de "kani" adı verilmektedir.

4) Dördüncü hal, ihtiyaç duyulan mal ve servetin peşine düşülmemesinin acizlik nedeniyle olması durumudur. Mala ve servete hevesi olan bu kişi, imkanları el verse sıkıntılarına katlanarak mal ve servetin peşine düşecek ve elde etmeye çalışacaktır. Bu kişiye de haris denmektedir.

5) Beşinci hal, temin edilmesi zorunlu olan servete ihtiyaç duyma durumudur. Yemeğe ekmeği olmayan veya üzerinde elbisesi olmayan kişi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu durumda olan kişiye muztar denilmektedir. Bu malı temin etmeye hevesli olsa da olmasa da değişen bir şey olmamaktadır. Buna heveslenmemek oldukça nadir bir durumdur.

Bunlar fakirin beş hali olarak aktarılmaktadır ve Gazâlî'ye göre bu hallerin en üstünü zühd yani dünyadan vazgeçme halidir. Üzerinde durulması gereken bir diğer hal ise müstağni sıfatıdır. Müstağni elindekiyle yetinmeyi bilen, başkalarından herhangi bir şey beklemeyen anlamı taşımaktadır. Servetin olup olmamasının bir anlam ifade etmediği yani varlıkla yokluğun bir olduğu müstağni kişinin hiç kimseye ihtiyacı yoktur. Servet sahibi olması halinde de bunu kendi malı olarak görmez ve infak eder. Bu sıfat, Allah'a yakın olanların vasıflarındandır (Gazâlî, 1985d: 354). Anlaşılacağı üzere bu kişinin yalnız Allah'ın rahmet ve yardımına ihtiyacı vardır. Derecenin

4 İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi. Ayrıntılı bil için bkz: Süleyman Uludağ (1995), Fakr, TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt.12, 132-134) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

en üstünü müstağniler mertebesidir. Daha sonrasında ise zahitlik, rıza, kanaat ve hırs olarak sıralanabilir.

Gazâlî'ye göre dini açıdan yasal ve geçerli olması şartı ile bireysel emek yoluyla elde edilen kazanç, ticarettten elde edilen kâr ve servet ediniminde herhangi bir problem yoktur. Miras, hazine bulma veya hediye alma servet ediniminin yollarındandır. Yine Gazâlî serveti, kişinin itibarını ayakta tutan, beden ve ruh sağlığını koruyan bir unsur olarak değerlendirmektedir. Bireyin mevcudiyetini muhafaza edip geliştirmesi için sağlık, güzellik, kuvvet ve uzun ömür gerekli olan unsurlardır. Birbirinin tamamlayıcısı olan bu unsurlara sahip olunması kişinin ilim ve amele yönelmesine imkân tanır. İşte servet de bu unsurların koruyucusu statüsündedir (Coşkun, 1989: 230).

Mal ve servetin nakdi karşılığı olarak tanımlanabilecek paranın da incelenmesi gerekmektedir. Gazâlî'nin yaşadığı dönemdeki para ve para sisteminin bilinmesi onun ticaret ve servet anlayışı hakkındaki görüşlerini daha iyi anlayabilmemizi sağlayacaktır. Gazâlî, şehirlerin ve devletin, insanların iş bölümü ve iş birliğinden elde ettiği avantajlardan doğduğunu ve her birinin yararlı bir faaliyette bulunması gerektiğini belirterek, ipoteksiz ticaret ve mübadelenin önemine ve bunu kolaylaştırmak için paraya ihtiyaç olduğuna işaret etmektedir (Spengler, 1964: 280). Gazâlî'nin yaşadığı dönemde çift maden standardı yani bimetalizmin var olduğu görölmektedir. O dönemdeki paralardan gümüş olanlara dirhem, altın olanlara ise dinar adı verilmektedir. Gazâlî'ye göre dünya düzenini ayakta tutan dirhem ve dinar, maddesinde hiçbir fayda olmayan taştan ibaret şeylerdir. Fakat, onlar kullanım itibarıyla insanların vazgeçilmezidir. Çünkü her insan temel ihtiyacı olan yeme, giyinme ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamak için bir çok eşyaya gereksinim duymaktadır. Sahip olduğu herhangi bir madde onun ihtiyacı olmayabilir. Bu durum başka kişiler için de geçerli olabilir. Burada Gazâlî bu kişilerin gereksinimlerini karşılamaları için mübadeleye ihtiyaç duyduklarını ifade eder. Lakin mübadelenin ölçüsünü belirlemeleri gerekecektir. Birbirleri arasında benzerlik ve münasebet olmayan iki malı örnek veren Gazâlî, bu mübadelenin oldukça güç olduğunu dile getirmektedir. Bu güçlüğü, karmaşıklığı ve farklılığı ortadan kaldırarak neyin neye denk olduğunu belirleyecek bir madde ortaya konmalıdır. İşte bu madde iki hâkim (hakimeyn) ve iki aracı (mutavassıtayn) olan dirhem ve dinar yani paradır (Orman, 156-157).

4. Sonuç

Gazâlî'nin İslam İktisat Düşüncesi Çerçevesinde Ticaret ve Servet başlığını taşıyan bu çalışmamızda, İslam düşünce tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Ebu Hamid Gazâlî'nin ortaya koyduğu bakış ve ilkeler incelenmiştir. Bu çalışmada Gazâlî'nin İhyâu 'Ulumi'd-dîn isimli baş eseri temel kaynağımız olmuştur. Bu sebeple ortaya çıkan sonuçlar da Gazâlî'nin İhyasında detaylandırdığı fikirlerden oluşmaktadır. Çalışmanın konusu gereği, Gazâlî'nin diğer eserleri de incelenmiş fakat burada ortaya konulmaya çalışılan ticaret ve servet anlayışına aykırı bir bulguya rastlanmamıştır.

Gazâlî; mutasavvıf, düşünür, kelamcı ve fakih olarak bilirse de İslam müctehidi olması sebebiyle dini-toplumsal hemen her alanla ilgilenmiştir. Bu alanların içinde iktisadi saha da bulunmaktadır. Gazâlî'nin İslam dairesi içinde kalarak ortaya koyduğu farklı yaklaşımlar birçok eleştiriye de maruz kalmıştır. Özellikle İhyâu 'Ulumi'd-dîn adlı eserinde derinlemesine incelediği pratik dini hayat, onun yaşadığı dönemde ciddi şekilde eleştirilmesine yol açmıştır. Bununla beraber yaşadığı döneme aynı oranda bir yenilenme getirmiştir.

Gazâlî, dini hayata iktisat açısından değil iktisadi hayata din açısından bakmıştır. Bu makalede

ortaya konulmaya çalışılan ticaret ve servet anlayışı da bu durumun oldukça açık bir kanıtı niteliğindedir. Gazâlî diğer meselelerde olduğu gibi ticaret ve servet hakkında da oldukça detaylı bir inceleme yapmıştır. Ortaya koyduğu anlayış onun filozof yönünü de açığa çıkarmaktadır. Çünkü iktisadi konuları üstün körü geçmemiş, olabildiğince detaylı şekilde değinerek ortaya köklü bir düşünce koymuştur. Fakat Gazâlî'nin bir entelektüel oluşu göz önüne alındığında iktisadi konularda daha da detaylı bir çalışma yapabileceği ortadadır.

Gazâlî'nin başeseri olan İhyâu 'Ulumî'd-dîn eserinin konusu iktisat olmasa da din ve ahlak ile iktisat arasındaki karşılıklı ilişkiyi de incelemiştir. Buradan hareketle, din ve ahlakın iktisadi davranış ile yakın ilişki içinde olduğu sonucuna varılmıştır. İktisadi davranışın belirlenmesinde din ve ahlak olumlu veya olumsuz rol oynamaktadır. Gazâlî'ye göre aynı zamanda din, ahlak üzerinde de etkiye sahiptir.

Gazâlî anlatısında ticaret ve servet oldukça gerilerde kalmış ve kendine küçük bir yer edinebilmiştir. Ona göre mal ve servetin iktisadi hayattaki karşılığı dini ve ahlaki ilkelerle olan ilişkisine bağlıdır. Mal ve servet sahibi olup geçimliliğini ayırdıktan sonra bunları Allah yolunda harcayabilmek olumlu olarak görülürken bunların dünya hevesini artırıp şahsi çıkarlar peşinde koşmaya yönlendirmesi olumsuz olarak görülmektedir.

Gazâlî iktisadi faaliyeti hayatın devamı için gerekli görmektedir. İş bölümü olmalı, insanlar bu çerçevede faaliyet de bulunmalı ve bu sayede devlet/toplum düzeni süreklilik sağlayabilmelidir. Ticaretin devam edebilmesi için kâr olmasının gerekliliğine vurgu yapan Gazâlî, bu kâr oranını fahiş olmamasını tavsiye etmektedir. Çünkü ticari hareketin olması için hem tüketici hem üreticinin korunması bunun da az kârla çok iş yaparak yani sürümden kazanmakla olacağını ifade etmektedir. Vurgunculuk ve karaborsacılığın fiyatları yükselten olaylar olarak görmekte ve bunların piyasayı alt üst edeceğini iddia etmektedir. Ayrıca devletin, vergi alma hakkını da meşru görmektedir. Bu sayede yatırım yapılabilir ve sosyal refah yükseltilebilir. Hatta Gâzâlî belirli şartlar altında ek vergiler alınabileceğini de belirtmektedir. Toplumun sosyal refahına hizmet eden ve kamu yararı için kullanılacak olan ek vergiler meşru olarak görülmektedir (İslahi, 2011: 11). Bunlar günümüzde de geçerliliğini koruyan gerçekçi yaklaşımlar olarak değerlendirilebilir.

Son olarak Gazâlî'nin, ticaret ve servet anlayışının temelini sürekli olarak vurgu yaptığı ahlak meselesi olduğu söylenebilir. Ticaret anlayışında ortaya koyduğu düşünce ve ilkelerle ticaretle uğraşan insanın nasıl davranması gerektiğini belirten Gazâlî, bu ilkeleri benimseyen ve uygulayanların hem dünyada hem ahirette el üstünde tutulacağını ısrarla altını çizmektedir. Temel ticari ilkelerin bilinmesinin yeterli olacağını belirten düşünürümüz, insanın bu ilkelerle yetinmemesi gerektiğini eserin tümünde açık bir şekilde ifade etmektedir. Ortaya koyduğu ilkeler hiç kimsenin mağdur olmamasına yöneliktir. Bunun yanında kimsenin karşısındakini kandırmaması ve fahiş karlar elde ederek ticareti ve ahlakını ayaklar altına almamasına vurgu yapmaktadır. Yine servet meselesine bakışta da oldukça ince düşündüğü ve -ticarete olduğu gibi- benmerkezci düşünmeyi kabul etmediği söylenebilir. Burada dikkate değer diğer bir husus da düşünürün dine aykırı olmadan ortaya koyduğu düşüncelerinin dünyevi ve akli olması gerçeğidir. Gazâlî ortaya koyduğu sosyal bilimlerde akli dışlamadığı gibi aklın önemine de işaret etmektedir. Bu sebeplerden ötürü Gazâlî'nin yaptığı tahliller ve ortaya koyduğu düşünceler doğulu-batılı birçok düşünürü etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Onun ortaya koyduğu ilkelerin ve düşüncelerin günümüze de yön verebilecek kadar sağlam olmasının ve hem sosyal hem de iktisadi hayata yön verecek kapasitede olmasının en önemli sebeplerinden biri de merkeze insanı yerleştirmesidir. Tüm bunlar göz önüne alındığında, çağları aşan bir alim olarak değerlendirilen

Gazâlî, her dönem incelenmeye ve yeni tartışmaların odak noktalarından biri olmaya devam edecek gibi görünmektedir.

Etik Beyanı

Bu makalede hiçbir insan çalışması sunulmamıştır.

Yazar Katkıları

Yazar bu çalışmaya katkıları olduğunu beyan etmiş ve yayın için onaylamıştır.

ıkar atışması

Yazar, araştırmanın potansiyel bir çıkar atışması olarak yorumlanabilecek ticari veya finansal ilişkilerin yokluğunda yurütüldüğünü beyan etmektedir.

Kaynakça

- AYBAKAN, B. (2009). Selem, TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt 36, 402-405), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BOCUTOĞLU, E. (2015). İbn-i Haldun ve Adam Smith'in İşbölümü Konusundaki Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme, HAK-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 4(8), 8-25.
- COŐKUN, A. (1989). Gazâlî'nin Ahlâk ve İktisat Görüşü, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6, 219-235.
- ÇAĞRICI, M. (1996). Gazzâlî, TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt 13, 489-505), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÇAĞRICI, M. (2000). İhsan, TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt 21, 544-546), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- DURANT, W. (1950). The story of civilization, The age offaith Vol.4, New York: Simon & Schuster.
- ES-SÜYÜTÎ, C. (2014). El-Câmiu's-Sagîr, (ev. Seyit Avcı), İstanbul: Serhat Kitabevi.
- GAZÂLÎ, (1985a). İhyâu 'ulûmi'd-dîn, (ev. Ahmet Serdaroğlu), Cilt 1, İstanbul: Bedir Yayınları.
- GAZÂLÎ, (1985b). İhyâu 'ulûmi'd-dîn, (ev. Ahmet Serdaroğlu), Cilt 2, İstanbul: Bedir Yayınları.
- GAZÂLÎ, (1985c). İhyâu 'ulûmi'd-dîn, (ev. Ahmet Serdaroğlu), Cilt 3, İstanbul: Bedir Yayınları.
- GAZÂLÎ, (1985d). İhyâu 'ulûmi'd-dîn, (ev. Ahmet Serdaroğlu), Cilt 4, İstanbul: Bedir Yayınları.
- GHAZANFAR, S.M. VE ISLAHÎ, A.A. (1990). Economic thought of an Arab Scholastic: Abu Hamid al-Ghazali, History of Political Economy, 22(2), 381-403.
- ISLAHÎ, A. A. (2011). Linkages and Similarities between Economics Ideas of Muslim Scholars and Scholastics, Lectures in Islamic Economics and Finance, Selected From Wednesday Seminars, King Abdulaziz University, Islamic Economics Institute, Jeddah, 307-332.
- KALA, A. (2019). Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi Devrimi, İstanbul: Kuveyt Türk Kültür Yayınları.
- KORKMAZ, F. (1991). Gazâlî'de Devlet Felsefesi, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- MYERS, E. A. (1964). Arabic thought and the Western World, in the Golden Age of Islam, New York: Frederic Ungar.
- ORMBSY, E. (2019). Gazâlî: İslam'ın Dirilişi, (ev. İ. Hakkı Yılmaz), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- SPENGLER, Joseph J. 1964. Economic thought of Islam: Ibn Khaldun. Contemporary Studies in Society

and History, 6(3), 268-306.

ULUDAĞ, S. (1995), Fakr, TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt.12, 132-134) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ULUDAĞ, S. (2000). Bir Düşünür Olarak Gazâli, İslami Araştırmalar Dergisi, 13(3-4), 249-254.

ÜZÜM, İ. (2000), İkab, TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 22, 13-14), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.